

CAAT

PŘEHLEDOVÉ STUDIE 09/04

KRITICKÁ DISKURZIVNÍ ANALÝZA: SOCIÁLNÍ
KONSTRUKTIVISMUS V PRAXI
PETR VAŠÁT

CENTRUM APLIKOVANÉ ANTROPOLOGIE A TERÉNNÍHO VÝZKUMU (CAAT)
KATEDRA ANTROPOLOGICKÝCH A HISTORICKÝCH VĚD FF ZČU

WWW.CAAT.CZ

Kritická diskurzivní analýza: sociální konstruktivismus v praxi

Petr Vašát

Přehledové studie 09/04

Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu (CAAT)

Katedra antropologických a historických věd FF ZČU

www.caat.cz

© CAAT 2009

Kritická diskurzivní analýza: sociální konstruktivismus v praxi

Petr Vašát

Critical discourse analysis: a social constructionism in practice

Abstract: *This paper focus on the specific qualitative research method called Critical discourse analysis (henceforth CDA). Because there are still so many confusions and stigmatization tendencies regarding CDA in the Czech Republic, the author offers a useful introduction to Discourse analysis generally and consequently to CDA particularly. It is exposed Norman Fairclough`s three-dimensional model, e.g. discourse as a text, discourse as a discursive practise and discourse as a social practise and particular phases of his method – Description, Interpretation and Explanation. Further, it is shown one of possibilities how could some analysis carry out. It is concluded by pointing out that CDA is the important part of wider social constructionist paradigm.*

Keywords: *critical discourse analysis, discourse analysis, social constructionist, qualitative research method*

Charles Antaki (2004, 2007), čelní zástupce konverzační analýzy, ve svém kurzu *Analysing Talk and Text* pro *Universidad Autónoma de Barcelona* tvrdí, že: „Diskurzivní analýza představuje hodně věcí pro hodně lidí.“ Stejně naznačuje společná práce Antakiho, Michaela Billinga, Dereka Edwardse a Jonathana Pottera (2002:1-3), když artikulují obecné nedostatky různých diskurzivních analýz. Podobný dojem lze rovněž nabýt např. z prací Phillipse a Jørgensenové (2002) nebo Fairclougha (1992). V následujícím textu bych se rád pokusil o zevrubné uvedení do specifické kvalitativní metody, jež sice za poslední roky zažívá relativní „boom“, nicméně v českém antropologicko–sociologickém prostředí je dle mého soudu stále ještě zatížena mnoha konfuzními a stigmatizujícími informacemi. Zmíním proto specifika diskurzivní analýzy (dále jen DA) obecně, přičemž pojednám její nejznámější formy a představitele, abych se následně zaměřil jednu její konkrétní formu, totiž na kritickou diskurzivní analýzu (dále jen KDA) jakožto specifickou teorii a metodu analýzy, jak je praktikována různými autory, zejména pak svým zakladatelem Normanem Faircloughem. Následující stať budiž proto chápána jako svého druhu úvod/průvodce (do) vlastní analýzy/ou.

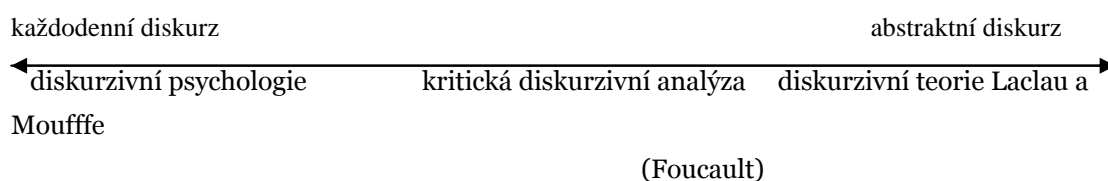
Diskurzivní analýza

Podle Antakiho (2004) se DA zaměřuje na jazyk a jeho vztah ke světu, přičemž jí jde o identifikaci činitelů, skrývajících se za daty, a jejich interpretaci za pomoci teorie na sociální úrovni. DA tak podle něho spočívá nejčastěji v identifikaci tzv. *interpretačních repertoárů, diskurzů* nebo *ideologie* v závislosti na typu DA, čili na konkrétním teoretickém vymezení náležejícímu té či oné variantě. Konkrétní postup DA se pak také liší přístup od přístupu.

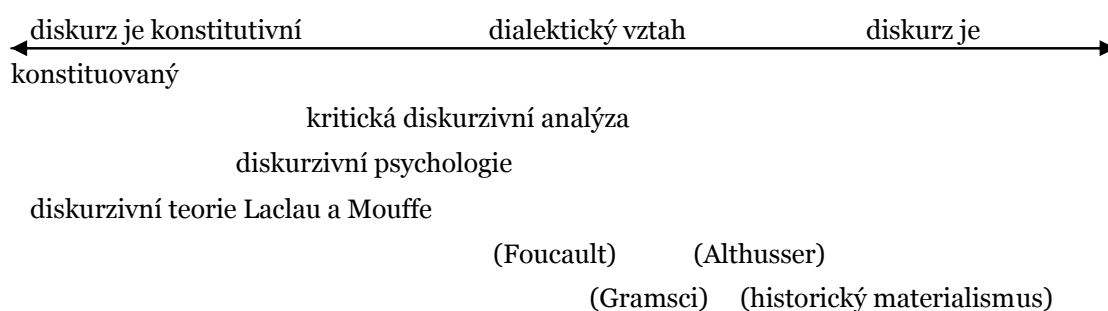
Mluvíme-li o DA, je navýsost nutné definovat to, co je v této perspektivě míněno pojmem diskurz, a pokusit se tak vůbec o načrtnutí možných hranic tohoto pojmu. Phillips a Jørgensenová (2002:1, závorky v původním textu, překlad P.V.) např. definují diskurz jako „specifický způsob mluvení a rozumění světu (nebo jeho aspektům).“ Český zástupce DA Jiří Homoláč (2006:329) mluví o diskurzu jako o „užívání jazyka, event. dalších znakových systémů – členy dané společnosti, resp. jejich jistou skupinou (teoreticky i jednotlivce) a/nebo v určité oblasti společenského života a/nebo v komunikaci o určitém tématu.“ Je tedy zřejmé, že jde o *určitou významovou reprezentaci světa, která je vyjednávána v sociální interakci a řízena svými specifickými pravidly*. Hranice diskurzu jsou pak dány jeho ontologickým a epistemologickým pojetím a/nebo tématickým zaměřením výzkumu (srov. viz níže). Phillips a Jørgensenová (2002:5-6) zabývající se srovnáním tří hlavních proudů (Laclauovou a Mouffeho diskurzivní teorií, Faircloughovou kritickou diskurzivní analýzou a diskurzivní psychologií Whetherellové a Pottera) artikuluji v rámci diskurzivní analýzy čtyři hlavní aspekty, které tyto proudy sdílejí a které se tak podle mého názoru dají aplikovat na většinu forem DA: 1) *kritický přístup k běžně rozšířenému vědění* (s naším vědění o světě by se nemělo zacházet jako s objektivní pravdou), 2) *historická a kulturní specifická* (naše pohledy na svět a vůbec jeho chápání jsou historicky a kulturně determinované), 3) *vztah vědění a sociálních procesů* (vědění samo je produkováno a udržováno sociální interakcí), 4) *vztah mezi vědění a sociálním jednáním* (určité vědění vede vždy k určitému sociálnímu jednání, přičemž zároveň vylučuje jiné).

Jak už jsem naznačil výše, DA není pouze metodou *sui generis*, nýbrž *ipso facto* i svou vlastní teorií. Phillips a Jørgensenová (2002:4) hovoří o tzv. „*complete package*“, který podle nich zahrnuje opět čtyři domény: 1) filozofické (ontologické a epistemologické) premisy, 2) teoretické modely, 3) metodologické postupy a 4) specifické techniky analýzy. Klíčové je pro DA zařazení (se) do proudu sociálního konstruktivismu, přičemž fundamentální úlohu sehrála vlna francouzského

poststrukturalismu (zejména pak osoba Michela Foucaulta), ze kterého DA vychází. Každá z verzí si nicméně přivlastnila jinou část poststrukturalistických tezí a s jinými konsekvencemi. To se promítá např. v pojetí diskurzu jako konkrétního proudu reálné promluvy na jedné straně a jeho abstraktní verze na straně druhé (viz obrázek č. 1) nebo např. v jeho úloze při ne/konstituci světa (viz obrázek č. 2, Phillips a Jørgensen 2002:20).

Obrázek 1 Analytické zaměření (Phillips a Jørgensen 2002:20)

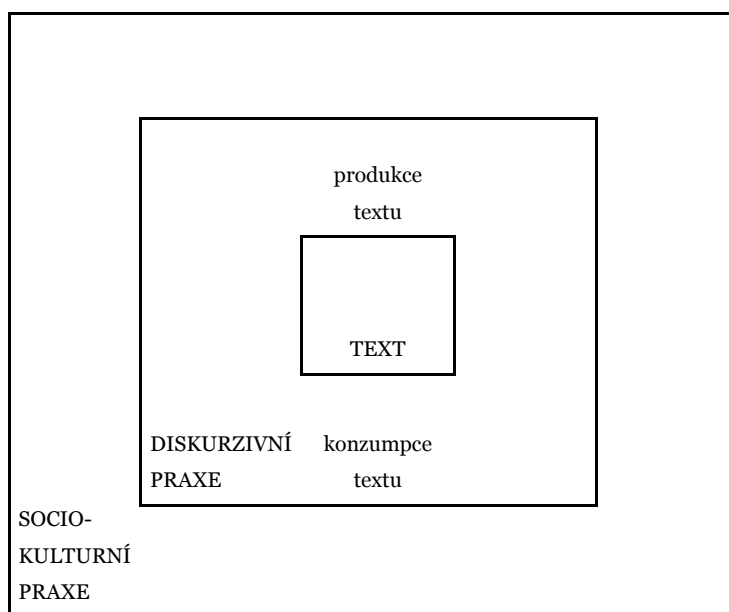
Obrázek 2 Role diskurzu v konstituci světa (Phillips a Jørgensen 2002:20)

Kritická diskurzivní analýza: teorie a epistemologie

Podle Antakiho (2004) se KDA vedle ostatních forem zaměřuje více na *kategorie* užívané v rámci diskurzu a klade důraz na *teorie* a jejich klíčovou úlohu ještě před samotnou analýzou dat, což je v rozporu např. s analýzou konverzační. V tomto smyslu je třeba podle Phillipse a Jørgensenové (2002:60) odlišit dva významy, které mohou nést označení kritická diskurzivní analýza: 1) KDA Normana Fairclougha, tzn. specifická metoda, již je autorem, a 2) širší hnutí v rámci diskurzivní analýzy, které sdružuje několik rozdílných přístupů – francouzskou strukturální diskurzivní analýzu, kritickou lingvistiku, sociální sémiotiku, KDA N. Fairclougha, socio-kognitivní analýzu, diskurzivní historickou analýzu, analýzu čtení a tzv. dusburskou školu, přičemž jako KDA se samy označují pouze čtyři přístupy. (Fairclough a Wodack 1997:262-268) Ve svém textu budu primárně vycházet z prací Normana

Fairclougha a z jeho pojetí KDA. To však od jeho první z klíčových knih *Power and Language* (1989) prodělalo řadu změn, a tak, pokud si toho budu vědom, zdůrazním jednotlivé posuny v jeho učení ve svém kontextu. Dále pak je třeba dodat, že Faircloughův přístup nesdílím nekriticky ve všech jeho aspektech, a tak v okamžicích, kdy se od jeho pojetí odchýlím nebo ho doplním o přístup jiný, zdůrazním to i v rámci svého přehledu.

Fairclough (1989:25) chápe diskurz trojdimenzionálně, a to jako *text*, *diskurzivní praxi* a *sociální praxi* (v knize *Media Discourse* z roku 1995 je termín sociální praxe nahrazen termínem *socio-kulturní praxe*). Diskurz tedy v jeho pojetí představuje formu či aspekt sociální praxe. Pojem diskurz pak podle Phillipse a Jørgensenové (2002:66) užívá ve třech možných významech: 1) diskurz jako aspekt sociální praxe, 2) diskurz jako forma jazyka v rámci specifického pole a 3) diskurz jako způsob mluvy v určité partikulární perspektivě. V pozdějších pracích (např. 2005:2-3) Fairclough mění obecné slovo diskurz na *semiosis* a vytyčuje roli semiosis ve třech různých sférách: 1) jako část sociální aktivity v rámci praxe, která konstituuje tzv. *žánry*, 2) jako reprezentace, které dávají vzniknout tzv. *diskurzům*, a 3) jako *způsob bytí*, který konstituuje rozličné *styly* (např. *styl politika nebo celebrity apod.*).

Obrázek 3 Trojdimenzionální model diskurzu podle Fairclougha (1995:59)

Takto představený trojdimenzionální diskurz je v *dialektickém* vztahu se sociálními strukturami. Texty, tj. promluva, psaný text, vizuální obraz nebo nějaká jejich vzájemná kombinace, jsou produkovány a konzumovány v rámci specifické *diskurzivní praxe*. Ta je řízena svými specifickými pravidly v závislosti na sociálním

kontextu neboli na *sociální praxi*. (Fairclough 1989:28) Jinými slovy řečeno, diskurz je řízen tzv. *pravidly diskurzu*, která ovlivňují sociální pravidla. Pravidla jsou v tomto smyslu mediátorem mezi *textem* a *společností*. (Fairclough a Wodack 1997:277) Pojem *pravidla diskurzu* Fairclough převzal od Foucaulta (2003), nicméně v jeho významu už nejde o formování objektů, modalit vypovídání apod. Ve Faircloughově dikci pravidla diskurzu představují *specifickou konfiguraci diskurzivních typů neboli určitých diskurzů a žánrů* (diskurz označuje v tomto smyslu partikulární způsob konstruování partikulární domény sociální praxe, žánr naproti tomu způsob užití jazyka v rámci určité sociální praxe, např. při interview). Diskurz pak ovlivňuje struktury společnosti na třech úrovních, na úrovni sociální situace, sociální instituce a na úrovni společnosti jako celku. (Fairclough 1989:25) Pravidla diskurzu Fairclough v dřívějších pracích ztotožňoval právě se sociálními institucemi (Fairclough 1989:30), zatímco později s Bourdieuvým *polem*. (Chouliaraki a Fairclough 1999:114)

Analyticky lze rozlišit dvě perspektivy a možnosti směřování metody, které jsou nicméně opět ve vzájemně neoddělitelném vztahu: 1) tzv. *komunikativní události* („*communicative event*“) a 2) *pravidla diskurzu* („*orders of discourse*“). (Fairclough 1995:56) První zmíněná kategorie slučuje ve svém významu již představené trojdimenzionální pojetí diskurzu a analýza v této perspektivě se zaměřuje na vzájemný vztah všech tří domén, tedy na proces produkce a interpretace textu ve vztahu k sociálním podmínkám. (Fairclough 1995:57) Druhá kategorie odkazuje na analýzu vztahů pravidel diskurzu s jinými pravidly a jejich celkový vztah k sociálním podmínkám a společnosti obecně. (Fairclough 1995:63)

Faircloughův diskurz je tedy jak *konstitutivní*, tak *konstituovaný*. Konstitutivní proto, že konstituuje určitou reprezentaci světa, a konstituovaný, protože naopak sám je tímto světem částečně determinován. Fairclough v této perspektivě zmiňuje tři obecné funkce diskurzu: 1) identitní, 2) relační a 3) ideační (viz Phillips a Jørgensen 2002:67; později, např. 1995:58, mluví o reprezentacích, ne již o idejích). Z toho vyplývá, že diskurz má z dlouhodobější perspektivy vliv na sociální struktury, protože tvaruje: 1) subjekty a jejich identity, 2) vztahy mezi těmito subjekty a 3) vědění, názory apod. (Fairclough 1989:74) V takto nahlížené koncepci diskurzu není subjekt pojímán zcela jako produkt diskurzu, jak tomu je např. v případě Foucaultovy diskurzivní analýzy, nýbrž je mu za určitých sociálně determinovaných okolností připisována aktivní a kreativní role. (Fairclough 1989:172)

Velmi důležitým aspektem ve zde představované koncepci je role *moci* a *sociálních bojů*. Skrze moc je totiž diskurz schopen ovlivňovat, jak bylo řečeno, obsah (vědění, názory apod.), vztahy (mezi subjekty) a jiné subjekty (a jejich identity),

konkrétně ty, které nemají k moci přístup. Fairclough (1989:43) rozlišuje dva typy moci, i když nutno dodat, že jsou spolu v úzkém vztahu, a tak lze jejich dělení chápat spíše jako analytický záměr: 1) moc v rámci diskurzu a 2) moc za diskurzem. Moc v rámci diskurzu se projevuje v situaci, kdy se spolu setkají dva aktéři v rámci určitého diskurzivního typu. Hojně uváděným příkladem je třeba lékařské vyšetření, kdy lékař ovládá daný diskurzivní typ. Lékař uplatňuje svou moc různými způsoby, které lze analýzou konkrétního textu (promluvy) odkrýt (různé indikace viz níže). Druhý typ moci – za diskurzem – lze spatřovat jako skrytou hybnou sílu, která na úrovni pravidel diskurzu a jejich sociální varianty (sociálních pravidel) ovlivňuje diskurzy, diskurzivní typy a subjekty v rámci nich. Fairclough např. zmiňuje standardizaci jazyka a potlačení partikulárních dialektů (srov. Bourdieu 1991:43-65); u již zmíněného příkladu lékařské prohlídky jde o omezení *zázemí* lékařské prohlídky (nutnost ordinace apod.), *subjektů* (doktor, který může provádět praxi, a ne nikdo jiný) a *téma* (otázky směřované na zdravotní stav pacienta a ne např. majetek). Společenská struktura samozřejmě ovlivňuje i přístup k diskurzu. Skupiny a jednotlivci, kteří mají odepřen přístup nebo zaujímají podřízené pozice, usilují o změnu stávajícího *statu quo* (srov. Bourdieuovo pojetí pole a vztahů uvnitř). Usilují o to nejen v rámci diskurzu, ale i na úrovni situační, institucionální a samozřejmě sociální. Fairclough (1989:68) v tomto momentě přejímá marxistickou terminologii, když mluví o sociálním (třídním, kulturním, genderovém apod.) boji. Protože jsou diskurz a struktury v dialektickém vztahu, je možné tyto boje spatřovat i v rámci diskurzu, přičemž sám diskurz přispívá k jeho reprodukci. Fairclough (1989:75) tvrdí, že v každé společnosti existují různé mechanismy koordinace sociální praxe v rámci sociálních bojů, a zmiňuje hlavní tři: 1) praxe a diskurzivní typy, které jsou „následovány“, protože není žádná jiná varianta, 2) tzv. *vštípení*, tj. uplatnění moci ve smyslu skrytého činitele, 3) tzv. *komunikace*, tj. racionální vyjednávání a debata. Druhým dechem Fairclough (1989:75) dodává: „Obecně řečeno, vštípení je mechanismus držitelů moci, kteří si přejí svou moc zachovat, zatímco komunikace je mechanismus emancipace a boje proti dominanci.“ A tak mechanismus vštípení představuje hlavní zaměření KDA.

S mocí jako takovou souvisí i další koncepce, které Fairclough při svých analýzách používá, a těmi jsou *ideologie* a tzv. „*common sense*“. Při konceptualizaci ideologie čerpá Fairclough (1989:84) z prací Thompsona, Althussera a Gramsciho a mluví o ní jako o tzv. *implicitní filozofii* (Gramsciho pojem), která figuruje v praktických aktivitách sociálního života. Ideologie jsou vlastně *konstrukce praxí* (z určité perspektivy), *kteří vyrovnávají různé její antagonismy, kontradikce a dilemata za účelem zachování dominance v rámci sociálního boje.* (Fairclough 1999:26) Jde vlastně o konstrukce významů za účelem udržení vztahů moci, tedy o jejich

legitimizaci. „*Common sense*“ pak představuje *vštípené* a *naturalizované* významy, které napomáhají v produkci a konzumpci (interpretaci) textů diskurzů právě tímto určitým způsobem, protože aby nějaký diskurz fungoval ideologicky, tj. napomáhal k udržení nerovných vztahů moci, je třeba, aby jako takový nebyl rozeznán, tedy aby nebyla rozeznána jeho *arbitrárnost* (srov. Bourdieu 1991:170) a jeho *ne/přirozenost*.

Aby lidé mohli interpretovat texty právě určitým způsobem, je třeba, aby byl text *koherentní*, a to jednak s ostatními texty, jednak s okolním světem. (Fairclough 1989:78) Jinými slovy, producent i konzument textu musí sdílet stejné *předpoklady* a stejná *očekávání*, jež vzbuzuje „*common sense*“. Internalizované předpoklady a očekávání jsou součástí interpretova/producentova tzv. „*members resources*“ (Fairclough 1989: 78, dále jen MR). MR tvoří podle Fairclougha (1989:158) *schémata*, *rámce* a *skripty*. *Schémata* jsou internalizované reprezentace partikulárních aktivit („*activity type*“). „Konstituují rodinu typů mentální reprezentace aspektů světa“ neboli modely sociálního jednání. (Fairclough 1989:158) *Rámce* jsou podle Fairclougha reprezentace čehokoli, co může figurovat jako *téma*, např. nějaký subjekt, věc, proces či abstraktní koncept. *Skripty* odkazují ke konkrétním *subjektům* či *skupinám* subjektů a jejich vzájemným *vztahům* v rámci sociálního jednání. Nutno dodat, že MR jsou ideologicky determinované.

Produkce/konzumpce tedy probíhá skrze MR. Samotné MR je konstituováno a tvarováno skrze sociální struktury (situační, institucionální a sociální), přičemž v reakci na to tvaruje diskurz. Diskurz pak dále opět tvaruje MR, a to ve své podstatě znovu působí na sociální struktury. Jednodušeji řečeno, *mezi diskurzem a sociálními strukturami je dialektický vztah, který filtruje MR*. Fairclough v této souvislosti zdůrazňuje sociální původ zde představeného kognitivního aparátu (k sociální kognici viz van Dijk 1997a:17, srov. rovněž s Bourdieuvým *habitem*, např. 1998:16 nebo 2005:52-65).

Kritická diskurzivní analýza: techniky a postupy

Dosud jsme se zabírali kritickou diskurzivní analýzou v perspektivě filozofických předpokladů (kterým se budu věnovat ještě na konci) a teoretickými modely. Nyní je třeba vše zmíněné zasadit do rámce metodologických postupů a technik. Fairclough (1989:26) rozděluje analyticky KDA do tří samostatných, i když vzájemně propustných oddílů: 1) *deskripce*, 2) *interpretace*, 3) *explanace*. Dělení odráží jeho trojdimenzionální pojetí diskurzu.

Deskripce

Deskripce se zabývá formální stránkou textu. Jde o tradiční lingvistickou analýzu, která zkoumá klasické lingvistické znaky, jako jsou slovní zásoba, gramatika, tón a direktivita řeči apod. Fairclough proto rozlišuje v rámci této analýzy tři tématické bloky: *slovní zásobu*, *gramatiku* a *strukturu textu*. V rámci každého z nich se soustřeďuje na několik okruhů: 1) zkušenostní hodnoty slov, relační hodnoty slov, expresivní hodnoty slov a použité metafory; 2) zkušenostní hodnotu gramatiky, relační hodnoty gramatiky, expresivní hodnoty gramatiky a spojení vět; 3) interakční konvence a struktura textu.

dimenze významu	hodnota znaku	strukturální efekty
obsah	zkušenostní	vědění/hodnoty
vztahy	relační	sociální vztahy
subjekty	expresivní	sociální identity

Tabulka 1 Formální znaky podle Fairclougha (1989:112)

Analytik se samozřejmě nemusí zabývat všemi aspekty deskripce najednou, to je spíše závislé na konkrétní podobě textu, lingvistické vzdělanosti analytika a na jeho analytické citlivosti. Skrze specifické zacházení s uvedenými lingvistickými znaky jsou uplatňovány, posilovány či nabourávány vztahy moci v/za diskurzu/em. Důležité je nyní si uvědomit, že samotná lingvistická analýza si nemůže nárokovat označení diskurzivní. Konkrétní analýza pak v našem případě může vypadat následovně:

Při zmínce, co vše je nutné udělat, či co vše bylo nutné udělat pro zlepšení nebo jen poznání situace, je rovněž v textu používáno (možná paradoxně) trpného rodu, který neodkazuje přímo k aktérovi činu. Zejména to je možné spatřit v tvrzeních jako: „K porozumění tohoto nežádoucího jevu je nutno zvolit a pojmenovat jednotlivé kategorie bezdomovství...“ (7/2-3) nebo „K tomu aby mohla být typologie přijata, bylo nutné vést řadu rozhovorů, diskusí a konzultací...“ (7/4-5). Producenti si tak dle mého soudu vzhledem ke konzumentům zvyšují svou autoritu. Konzumenti textu spíš rozeznají a uposlechnou naléhavosti ve sdělení, pokud pod ním není podepsán konkrétní aktér, jehož postavení v sociálních strukturách a reprezentace světa nyní neokupuje dominantní pozice a sféry. (Vašát 2008:48)

Autor se ve zde předloženém úryvku zabývá zkušenostními hodnotami gramatiky. Zjišťuje, že producenti textu při šíření své verze reality, tedy určité formy vědění, používají *trpného rodu*. Ten je v různých situacích používán jako způsob maskování konkrétního aktéra určité sociální situace - zde za účelem zvýšení autority a legitimacy předkládaného vědění, jindy např. ve snaze skrýt konkrétního „pachatele“, kupř. v tvrzeních typu: „*Byl schválen zákon o poplatcích u lékaře...*“ nebo „*Chystá se masivní propouštění...*“ apod.

Odkazem na FEANTSU (European Federation of National Organizations working with the Homeless) nebo Ethos (the European Typology of Homelessness and Housing Exclusion) si producenti legitimizují své hodnoty a svou aktivitu ve vztahu k veřejnosti, státní správě atd. (viz např. tvrzení: „ETHOS představuje kompromis různých národních perspektiv a reálných situací.“ (31/10-11); „FEATSU propaguje a usnadňuje tuto spolupráci mezi nevládními organizacemi, státními orgány a ostatními partnery, tím přispívá k vytvoření sociálněji Evropy.“ (9/28-30)) (Vašát 2008:50)

Zde se autor věnuje relačním hodnotám slov. Zjišťuje, že producenti analyzovaného textu za pomoci slov odkazujících k nadstátní či mezistátní perspektivě legitimizují svou „pravdu“.

Producenti textu odmítají rozšířené pojetí bezdomovství, které staví na úzkém vymezení. Bezdomovec je v takovém pojetí veřejností, tj. zastánci tzv. úzkého pojetí, „stigmatizován“ a „vylučován“ (28/32) ze společnosti. Podle producentů je nutné pojem (a tím pádem subjekty) „rehabilitovat“ (28/33-34, 46/22) tak, aby nebránil integraci bezdomovců do společnosti, protože bezdomovci nejsou podle producentů jen opilci shromažďující se „na nádraží nebo u hypermarketů“ (46/2-3), nýbrž jím i může být „čistý člověk s kravatou“ (28/29-30). (Vašát 2008:49)

[...]

Producenti textu se snaží skrze nové pojetí bezdomovství vytvořit novou kategorizaci, která pod sociální kategorii bezdomovec zahrne větší a různorodější počet subjektů. Vzhledem k tomu, že je ale současný význam slova bezdomovec zatížen negativními a stigmatizujícími konotacemi, musí být jejich snaha o kategorizaci

doprovázena rehabilitací významu samotného slova v očích veřejnosti. Dále je třeba podle producentů dostatečně přihlížet k právnímu diskursu obecně, kde je slovo bezdomovec podle zákona pojem pro osobu bez státního občanství a konkrétně, kdy je v zákonu č. 108/2006 Sb. o sociálních službách pro označení bezdomovce používáno termínu lidé bez přístřeší nebo osoby v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení. (Vašát 2008:50)

Zde se autor zabývá expresivními hodnotami slov. Zamýšlí se rovněž nad vlivem expresivní hodnoty na sociální identity aktérů. Dochází k závěru, že pojem *bezdomovec* a sociální identita s ním spjatá bude zahrnovat větší počet různorodějších aktérů. To samozřejmě ponese svá úskalí.

Interpretace

Fairclough zastává názor, že je více než třeba doplnit lingvistickou analýzu o analýzu intertextuální, protože tvoří v rámci textuální analýzy komplementární dvojici. „Intertextuální charakteristiky textu jsou uskutečňovány v jeho charakteristikách lingvistických.“ (Fairclough 1992:195) Za tímto účelem Fairclough mluví o tzv. *interpretaci*. Ta se podle Fairclougha (1989:26) zabývá produkcí a interpretací samotného textu, tzn. co a jak je skrze texty produkováno a co a jak je (toto) v textech nacházeno. Na této úrovni analýzy zkoumáme samotnou diskurzivní praxi. Jinými slovy, *snažíme se identifikovat a interpretovat různé diskurzivní typy (diskurzy a žánry), spojené s určitými typy situací, a způsob, jakým ovlivňují ideje (reprezentace), subjekty a vzájemné vztahy.* Fairclough (1989:148) píše, že se zaměřujeme na: 1) „o co jde“ („*what's going on*“), 2) o koho jde („*who's involved*“), 3) vztahy mezi subjekty („*relationships between subjects*“) a spojení („*role language in what's going on*“), a to tak, abychom byli schopni vypovídat o *kontextu*, tj. o interpretacích, které aktéři vztahují k danému situačnímu a intertextuálnímu kontextu, o *diskurzivnímu typu (či typům)*, tedy ke kterým diskurzivním/u typu/ům text/y odkazuje/í, a *diferencích a změnách*, tj. liší-li se ony dva výše zmíněné okruhy v závislosti na různém aktérovi a dochází-li pak ke změnám v průběhu dané interakce. (Fairclough 1989:162) Jak už jsem naznačil, důležitými jsou v této fázi tzv. koncepty *intertextuality* a *interdiskurzivity*. V případě intertextuality analytik hledá spojitost mezi jednotlivými texty a odhaluje jejich historicitu a vzájemnou podmíněnost. V případě interdiskurzivity, která je formou intertextuality (Phillips a Jørgensen 2002:73), analytik zkoumá, jak jsou v rámci konkrétních komunikativních událostí různé diskurzy a žánry artikulovány dohromady - zda tvoří ustálený

diskurzivní typ, a jsou tedy normativního charakteru, nebo zda tvoří nové hybridní uspořádání, a jsou tudíž charakteru kreativního. (Fairclough 1995:60) Obojí je chápáno samozřejmě jako odraz sociálních pravidel, přičemž čím je patrnější interdiskurzivita v textu, tím blíže jsme zároveň změně sociálních pravidel. Pokud nyní přejdeme ke konkrétní podobě interpretace, pak by jedna z jejích forem mohla vypadat následovně:

Z pohledu diskursivní praxe jsem v textu identifikoval dva hlavní diskursivní typy – dominantní, který převládá v různých typech sociální praxe a submisivní, který se infiltrací těchto praxí snaží stát dominantním. Text náleží k diskursivnímu typu (prozatím) submisivnímu. Dominantní diskursivní typ budu nazývat jako *DT úzkého vymezení* a submisivní jako *DT širokého vymezení* (obě odkazuje k úzkému a širokému vymezení bezdomovství). *DT úzkého vymezení* lze nalézt v praxi právní, veřejné, mediální (i když na něj nejsou v textu přímé odkazy) a praxi veřejné správy. Tento *DT* je charakteristický tím, že v bezdomcích vidí pouze opilé žebráky, kteří spí ve veřejných prostorech. Rovněž je charakteristický tím, že bezdomovcům přisuzuje jen malou míru legitimní sociální podpory, neboli řadí bezdomovce do kategorie tzv. „*undeserving poor*“ (chudí nehodní péče). Tito chudí jsou sami viněni za svou situaci a častokrát se v tomto *DT* poukazuje k osobnostním rysům daného subjektu spíše, než např. ke strukturálním příčinám. *DT úzkého vymezení* je prozatím charakteristický pro praxi poskytovatelů služeb zaměřené na bezdomovce a malou část praxe veřejné správy. Za pomoci vědecké (zejména díky konceptům sociální exkluze apod.) a právní praxe se snaží vybudovat silnou alternativu k *DT úzkého vymezení*. (Vašát 2008:51)

Na úrovni interpretace identifikuje autor dva diskurzivní typy, které jsou v textu patrné. Představuje proto každý z nich a načrtává jednak jejich vztah vůči sobě navzájem, jednak vztahy, které jsou mezi nimi a ostatními sférami společnosti. Každý z diskurzivních typů rovněž specifikuje. Následovat pak může např. zaměření se na dialektiku vztahů diskurzivních typů a ostatních složek sociální politiky jakožto sociální pole *par excellence*.

Explanace

Oddíl třetí, tzv. *explanace*, se podle Fairclougha (1989:26) zabývá sociální determinací procesu produkce a interpretace a jeho sociálními efekty: „*Explanace* je

způsob, jak nahlédnout diskurz jako součást procesu sociálních bojů v rámci mocenských vztahů.“ (Fairclough 1989:163) Snažíme se tedy objevit: 1) *sociální determinanty*, které na úrovni situační, institucionální a sociální tvarují diskurz, 2) *ideologie*, tzn. části interpretací, které na základě MR mají ideologický charakter, 3) *efekty*, tzn. zda diskurz udržuje nebo transformuje mocenské vztahy. (Fairclough 1989:166) Podle Fairclougha (1989:163) analytik i ostatní aktéři interpretují stejně, nicméně pro (kritického) analytika je důležité nabourat ony v MR zakořeněné „přirozené“ předpoklady „*common-sense*“.

Jak jsme si ukázali, problematika bezdomovství je zakotvena v širších sociálně-politických kauzálních souvislostech. Lze proto celkem snadno identifikovat různé úrovně a různé podoby sociálních determinantů. Na úrovni *situační* to jsou především interakce a práce se samotnými klienty, co motivuje a tvaruje diskurz, tedy pokus o vytlačení stávajícího dominantního diskursivního typu. Poskytovatelé spatřují selhání a limity DT úzkého vymezení a snaží se změnit stávající situaci. Na úrovni *institucionální* poskytovatelé kontaktují širší síť pracovníků různých pro ně klíčových sfér, jako jsou: jiní poskytovatelé, veřejná správa, MPSV apod., aby pro své záměry měli širokou a akceschopnou základnu. Na rovině sociální je pak diskurz tvarován zejména evropskými institucemi jako jsou FEANTSA nebo EOH (European Observatory on Homelessness). (Vašát 2008:53)

[...]

Diskurz o bezdomovství (a jeho diskursivní typy) je tak zcela jasně ideologický. DT širokého vymezení je prostoupen a sycen ideologickými prvky, které lze spatřit i v textu v tvrzeních typu: „*Základním dokumentem pro pracovní skupinu se stala evropská typologie Ethos ve verzi 2005, vytvořená Evropskou observatoří bezdomovství pro organizaci FEATSA, k použití v členských státech Evropské unie.*“ (7/8-10); „*V bohaté a prosperující Evropě je nepřijatelné, aby mnoho lidí nemělo přístup ke slušnému bezpečnému bydlení.*“ (9/25-26); „*FEATSA propaguje a usnadňuje tuto spolupráci mezi nevládními organizacemi, státními orgány a ostatními partnery, tím přispívá k vytvoření sociálnější Evropy.*“ (9/28-30). Diskurz je ovlivňován ideologickými principy, které konstituují Evropskou unii. Zejména to jsou různé principy inkluze („*Pokud jde o terminologii, a pokud mluvíme o tom, zda říkat klienti, uživatelé služeb nebo občané, myslím, že je nutné, aby termín byl vždy inkluzivní nebo zahrnující, nikoliv vylučující.*“

(16/6-8)), integrace („*Je zde otázka integrace nebo neintegrace do společnosti.*“ (16/4)) a různé odkazy k prosperitě a bohatství (viz výše), které tvoří základ vládnoucího „nového kapitalismu“ (o termínu viz Fairclough 2001) či neoliberalismu. (Vašát 2008:53-54)

V prvním z uvedených odstavců autor vytyčuje různé úrovně, na kterých je diskurz ovlivňován, a zároveň na kterých sám ovlivňuje. Postupně uvádí vztahy na situační, institucionální a nakonec sociální úrovni. Ve druhém odstavci je jeho cílem odhalit ideologický podklad a skryté principy, které nejsou na první pohled tolik patrné. Uvádí následně některé z konceptů, které tvoří základní pilíř současné verze neoliberalismu. Analyzovaný text je v našem případě rovněž možné spojit s jinými klíčovými texty, které - ačkoli běžně nereflektované - stojí v pozadí zde zmíněných principů (integrace, inkluze apod.), jako je např. *Všeobecná deklarace lidských práv* a další.

Kritická diskurzivní analýza: doporučení a závěry

Analýza by se měla držet několika jednoduchých pravidel, jak je vytyčují Phillips a Jørgensenová (2002:173). V první řadě je to princip *spolehlivosti*, který klade důraz na to, aby analýza byla postavena na základě více textuálních (lingvistických) znaků, ne jen na jediném. Dále je to snaha o *komplexnost* analýzy, tzn. o důslednou propojenost lingvistických znaků s intertextuálními. A v neposlední řadě jde o *transparentnost* výsledků, což v praxi znamená, že výsledky by měly být dokládány skrze různé úryvky a pasáže (z) textu, které odkazují k výsledkům. Zároveň by se měl člověk vyhýbat všem nedostatkům diskurzivních analýz, na které poukazuje Antaki et al. (2002) a které si neprávem připisují toto označení, a to: 1) analýze skrze summary, tedy shrnutí nějakého textu, 2) analýze skrze vyjádření svého stanoviska k textu, 3) analýze skrze nezakotvené citace, 4) analýze založené jen na identifikaci diskurzů a různých mentálních konstrukcí, 5) analýze provedené skrze špatný výzkum a 6) analýze soustředěné pouze na lingvistické znaky.

Na samotný závěr statě nutno ještě zdůraznit několik epistemologických souvislostí, které ve Faircloughově KDA sehrávají klíčovou úlohu. Především je to pojetí diskurzu jako *skutečné entity*, vyskytující se „tam venku“ a čekající na analytikovo objevení a uchopení. V tom se s Faircloughem v této stati rozcházím. Oproti tomuto empirickému pojetí dávám raději přednost diskurzu v analytickém smyslu, jak jej vymezují Phillips a Jørgensenová (2002:144), tzn. jako *analytikův konstrukt*. Důležitá je pak rovněž „distinkce“ *diskurzivní* a *non-diskurzivní*. Oproti např. přísně poststrukturalistickému pojetí analýzy, která spatřuje diskurzivitu jako první i poslední proměnnou každé sociální praxe, mluví Fairclough o diskurzivitě

jako o formě nebo aspektu sociální praxe obecně, která má nicméně svou logiku a své zákonitosti. Takové dělení je podle mého názoru rovněž třeba chápat jako analytické, protože hranice mezi oběma doménami je fluidní a empiricky těžko stanovitelná. Navíc obě domény jsou ve vzájemném dialektickém vztahu, přičemž dokonce (někdy) intencionálně převoditelné jedna na druhou (viz. Phillips a Jørgensen 2002:158-163).

V předcházejících odstavcích jsem podal zevrubný vhled do specifické kvalitativní metody, která se zejména v průběhu (nejen) posledního desetiletí snaží vydobýt si svoji pozici mezi klasickými kvalitativními metodami, a nutno dodat, že snad se jí to i daří. Nesnažil jsem se nicméně toliko do detailů rozebírat její historické kořeny ani minulé inspirátory, spíš jsem chtěl na konkrétní formě načrtnout podmínky a předpoklady na jedné straně a možné techniky a závěry na straně druhé. Metoda KDA představuje podle mého názoru nejen konkrétní aplikaci proudu sociálního konstruktivismu, ale i způsob, jakým lze obecně v rámci sociologicko-antropologického terénního výzkumu přistupovat k fragmentům textu - ať již se jedná o přepis rozhovoru, pramen či zápis z terénního deníku.

Použitá literatura

- ANTAKI, CH et al. 2003. Discourse Analysis Means Doing Analysis: A Critique Of Six Analytic Shortcomings. *Submission to Discourse Analysis Online*. Dostupné na: <<http://extra.shu.ac.uk/daol/articles/v1/n1/a1/antaki2002002-paper.html>>, stáhnuto: 13.3. 2008.
- ANTAKI, CH. 2004. Analysing Talk and Text. A Course for the Universidad Autónoma de Barcelona. Dostupné na: <<http://www-staff.lboro.ac.uk/~ssca1/tthome.htm>>, stáhnuto: 13.3. 2008.
- BOURDIEU, P. 1977. „On Symbolic Power,“ in *Language and Symbolic Power*, Ed. J. B. Thompson. Cambridge: Polity Press.
- BOURDIEU, P. 1980. „The Production and Reproduction of Legitimace Language,“ in *Language and Symbolic Power*, Ed. d J. B. Thompson. Cambridge: Polity Press.
- BOURDIEU, P. 1991. *Language and Symbolic Power*. Ed. J. B. Thompson. Cambridge: Polity Press.
- BOURDIEU, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- BOURDIEU, P. 2005. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- CHOULIARAKI, L. a N. FAIRCLOUGH. 1999. *Discourse in Late Modernity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- FAIRCLOUGH, N. 1989. *Language and Power*. London: Longman Inc.
- FAIRCLOUGH, N. 1992. Discourse and text: linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. *Discourse and Society* 3(2):193-217.
- FAIRCLOUGH, N. 1995. *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- FAIRCLOUGH, N. a R. WODACK. 1997. Critical Discourse Analysis, in *Discourse as Social Interaction: Multidisciplinary Introduction* Vol. 2, Edited by T. A. van Dijk, pp London: Sage.
- FAIRCLOUGH, N. 2001. The Dialectics of Discourse. *Textus* XIV 2:231-242. Dostupné na: <<http://www.ling.lancs.ac.uk/profiles/263/>>, stáhnuto: 20.2. 2008.
- FAIRCLOUGH, N. 2005. Critical discourse analysis. *Marges Linguistiques* 9:76-94. Dostupné na: <<http://www.ling.lancs.ac.uk/profiles/263/>>, stáhnuto: 20.2. 2008.

- FOUCAULT, M. 2003. *Archeologie věděni*. Praha: Herrmann a synové.
- HRADECKÝ, I. et al. 2007. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Naděje o.s.
- HOMOLÁČ, J. 2006. Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí. *Sociologický časopis* 42(2):329-351.
- PHILLIPS, L. a M. W. JØRGENSEN. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publications.
- DIJK, T. A. van. 1997a. „The Study of Discourse,“ in *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: Multidisciplinary Introduction* Vol. 1, Ed. T. A. van Dijk. London: SAGE.
- DIJK, T. A. van. Ed. 1997a. *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: Multidisciplinary Introduction*. Vol. 1. London: SAGE.
- VÁŠÁT, P. 2008. *Kategorie bezdomovectví v praxi sociálního státu: kritická perspektiva*. Diplomová práce na ZČU FF.

Doporučená literatura

- VÁVRA, M. 2008. Diskurz a diskurzivní analýza v sociologii, in *Soudobá sociologie II (Teorie sociálního jednání a sociální struktury)*, Ed. J. Šubrt, str. 204-221. Praha: Karolinum.
- FAIRCLOUGH, N. 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- FAIRCLOUGH, N. 2003. *Analysing discourse: Textual Analysing for Social Research*. London: Routledge.
- FOUCAULT, M. 1993. *Dějiny šílenství*. Praha: Lidové noviny.
- FOUCAULT, M. 2002. „Subjekt a moc,“ in *Myšlení vnějšku*, Ed. Č. Pelikán et al., str. 195-226. Praha: Herrmann a synové.
- DIJK, T. A. van. Ed. 1997b. *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: Multidisciplinary Introduction* Vol. 2. London: SAGE.
- WEISS, G. AND R. WODACK. Eds. 2003. *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*. London: Palgrave Macmillan Ltd.

Doporučená odborná periodika

Discourse and Communication

Discourse and Society

Discourse Studies

CADDAD (Critical Approches to Discourse Analysis Across Disciplines)